Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Menyhért Anna

Memoár mint anyai szó
Vágó Márta, Szántó Judit és Kozmutza Flóra visszaemlékezéseiről

„Csak ment és teregetett némán,
nem szidott, nem is nézett énrám"
József Attila: *Mama*

„Dacból se fogtam föl soha
értelmét az anyai szónak."
József Attila: *Talán eltűnök hirtelen*

„nem hallod, mama? Szólj rám!"
József Attila: *Kései sirató*

„Vannak iszonyú szobák, ahol tapéta volt és most rongyokban lóg le a falról. Ilyen tapéta lettem én is a világon, és lehet hogy a szemétre kerülök. De akkor sem veheti el tőlem semmi, de semmi, hogy a szobád falára álmodtam magam."
József Attila levele Vágó Mártának, 1928.[1]

Nők, akik könyvet írtak József Attiláról. Vágó Márta, Szántó Judit és Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra. Életrajzok, történetek, a férfiról, a halott szerelmesről. A női életírás speciális eseteiként[2] is felfoghatók ezek a szövegek, amelyek a visszaemlékezés mellett naplórészletekből, levelezésből állnak össze, s amelyekkel szemben, ha az életírás gender szempontú értelmezéseiből indulunk ki, nem elvárás a hagyományos jól-megírtság, a homogenitás, a linearitás. Ez a műfaj a nők számára könnyebben adódó kulturális konstrukció: másról írva beszélni önmagukról. Reflektált, *tükör-autobiográfia*.[3] A nők tárgyukon keresztül, a férfival való dialógusban láttatják önmagukat: a megszólalást a férfi (nagysága) indokolja és legitimálja, s a saját történet valaki más élettörténeti dokumentumává válik.

De ezeknek a memoároknak az esetében mintha valami másról is szó lenne. Annak ellenére, hogy az írásnak más-más célját

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

és okát nevezik meg, van bennük valami közös, kínzó, meg nem fogalmazott igény, a megírás sürgető vágya, a történtek újraértelmezésének, ébren tartásának kényszere. Mintha nem is József Attil*áról*, hanem inkább József Attil*ához* akarnának szólni. Sokféle érzelem, lelki folyamat jelenik meg az írásokban: gyász, bűntudat,[4] magyarázkodás, önigazolás. De mégis, leginkább egyfajta hiányérzet áll a háttérben: a nők, az egykori szerelmesek úgy érzik, valamit nem tudtak megadni József Attilának, a férfinak.[5] A visszaemlékező, *író* nők pedig az írás révén, az írásban próbálják ezt a hiányérzetet feloldani.

Kézenfekvő persze a válasz is, hiszen a József Attila-szakirodalomban sok szó esik az anyatémáról, az anya–nők viszonyról József Attila életében és költészetében; arról, hogy a költő szerelmi életének fő problémája az volt, hogy a nőkben anyát keresett, gondoskodást, s hogy mikor ezt megkapta, csalódottá vált, amiért őt nem férfinak, hanem gyereknek tekintik.[6] Erről a témáról beszélve az elemzők a József Attila-versek mellett ezt a három memoárt is gyakran idézik. S maguk a memoárírók is tisztában vannak ezzel. Szántó Judit például azt mondja:

> „De Attila senkihez sem tudott ragaszkodni, mert ha tudott volna, az nem volt az anya, a teljesületlen szeretet ott kísértett Attila minden szerelménél."[7]

Vágó Márta is hasonlóan fogalmaz:

> „[József Attila] …nem tudott másképp szeretni, mint hogy támaszkodott és nem gondolkozott azon, hogy ez a támasz miből áll – mint egy csecsemő."[8]

Kozmutza Flóra pedig így elemzi József Attilát:

> „Ez a menekülés a föltétlen (anyai?) szeretetbe – az eddigieknél világosabban mutatta, és látnom kellett, nem ringathattam magam optimista elképzelésekbe, mánia volt. De legyen az. Minden szavát komolyan vettem s eltökéltem, mindent megpróbálok a megmentésére."[9]

S feltűnő az is, hogy mindhárom könyvben központi szerepet játszik az anyakérdés mellett a pszichoanalízis. A három szerző kü-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

lönbözőképpen viszonyul a pszichoanalízishez: Szántó Judit mindenért az analízist, Gyömrői Editet okolja:

> „Nem is volt addig baj ezzel, amíg az analízis lassan kihúzta a földet [József Attila] talpa alól. Kihúzta a mozgalomból és a problémáival magára maradt."[10]

Szántó Judit, mivel ebben az időben együtt élt József Attilával, közvetlenül érzékelhette az analitikus órák hatását. Sokszor említi, hogyan tört be az életükbe a József Attilában az analízis során felkeltett anyakép, ahogy az analízisben a múltba vitt költő „a jelenben valami ésszerűtlen sehovásem tartozással teng-leng".[11] A Rapaport Samuval töltött első analitikus óra után például József Attila azt képzelte, gyermekkorában talán gyilkolt.[12] Szántó Juditot kérdezi:

> „Mondd, Te nem tudod milyen gyerek voltam én? Hátha ott, akkor régen már én öltem?
> (…) Nézd gyerekem, mondtam, ha Te valakit megöltél volna, erről már régen tudtál volna – ez marhaság. (…)
> Igaz, de miért érzem így?
> Gyere ide fiam, majd elmesélem, és meséltem, amit csak tudtam tőle elégedetlen sorsáról. Mama, mama bújt hozzám olyan erősen, mintha attól félt volna, hogy elhagyom.
> Mert akit hívott, tudtam, nem én vagyok, az a »mama«, aki már nincs!"[13]

Vágó Márta maga is maga is járt analízisbe, s bízott a módszerben, abban, hogy az mindkettőjüket meggyógyítja. Sok ismerete van a témáról, s ezt alkalmazva elemzéseket is ad József Attiláról s verseiről. Ezekben rendre feltűnik az anyakérdés, amely, a memoár tanúsága szerint, az analitikus óráknak is fontos témája volt:

> „Azután hirtelen elhatározta, hogy analitikus órára megy, eszébe jutott véletlenül, vagy mert nagyon nyugtalan volt. Szörnyű rendetlenül járt csak el. – Este mégis vagy félórával a többiek előtt jött meg és hozta a *Kései siratá*-t. Morogva közölte, hogy »azt mondja, hogy megint csak az anyámat keresem, a teljes, fenntartás nélküli odaadást, amit csak a csecsemő kaphat meg, amíg olyan, mint a tehetetlen kis ál-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

lat, és míg azt keresi, mindig csak csalódás érheti az embert…«

A vers mutatja, hogy mennyire nem tudta kiváltani belőle az analízis a nekigyűrközést, hogy szabaduljon ettől a kötöttségtől, hogy ne ezt a fajta kapcsolódást keresse, akarja ismételni folyton."[14]

„»Minden a versért van« – mondta a *Förgeteg* megírása után. Az analízist is csak a versei számára használta fel, nem gyógyulásra. Nem ijesztette, nem jutott el tudatához, hogy gyermeki magatartása az ő korában már kóros jelenség, beteg dolog, nem igyekezett túljutni rajta, továbbfejlődni lelkileg. Csak szellemileg akart fejlődni, csak mint költő és gondolkodó, mint ember már nem."[15]

Kozmutza Flóra gyógypedagógus, pszichológus, Szondi Lipót munkatársa. Könyve elején azt állítja, nem fogja József Attilát pszichológiailag elemezni, s direkt módon nem is teszi. A narratívába épülő visszamenőleges értékelések azonban sokszor pszichológiai alapúak: például amikor József Attila első találkozásukkor szerelmes lesz bele, a második találkozásnál Flóra ezt már a férfi anyahiányával magyarázza:

„Egy óra hosszat voltunk akkor csak együtt József Attilával – én utána még baráti társaságba mentem. De ez óra alatt megrendülve láttam, milyen viharszerű érzés fejlődött ki máris benne. Illetve nem akkor fejlődött ki. Életéről jóformán alig tudtam valamit, de arra gondoltam, egész élete készíthetett elő benne – nyilván már apja eltűnése, főleg anyja halála óta – egy anyapótló, megbízható, végtelen szeretet utáni sóvárgást. Menedéket keresett. Az elképzelt minta lehetett meg benne, annyi csalódás, keserűség, »árvaság« után még fokozottabban, s erre a kész helyre tett be most, azonnal engem."[16]

Kozmutza Flóra erről nyilvánvalóan onnan tudhatott, hogy az első találkozáskor készítette el József Attila Rorschach-tesztjét. S bár azt nem mondja el, milyen eredményre jutott belőle, Bagdy Emőke írásából kiderül – Bagdy Emőkét Illyés Gyuláné 1984-ben arra kérte, hogy értékelje József Attila tesztjét, anélkül, hogy tudta volna, kié –, a tesztből a gyakorlott elemző ezt láthatta: „…a teszt

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

olyan *korai érzelmi sérülést* jelez, amely az ősbizalom kialakulási fázisában, az anya–gyermek kapcsolat keretében az első években érhette a személyiséget. (…) A párkapcsolatban anya-mintára választ, olyan szeretetre vágyik, amelyben a nő anyai gyengédséget képes adni, másrészt a kötődési sérülés miatt a partnerkapcsolati viszont-reakciója paradox. (…) a személy birtoklásakor érzelmileg leválik a másikról és kimenekül (…) a kapcsolatból."[17]

József Attila élettörténetéből világos, hogy az anyatémának és a pszichoanalízisnek köze van egymáshoz, mégis érdekes, hogy a memoárok erre vannak kihegyezve. Egyfelől mintha valamiféle elvárásnak felelnének meg, amely összhangban van a József Attila-recepció, illetve a József Attila-kultusz irányvonalaival, de talán mégis lehet emögött valami más is. Mivel írott szövegekről van szó, elgondolható ez úgy is, hogy a memoárok beszélői részben az anyaszerephez való viszonyulásán keresztül alakítják ki megszólalói pozíciójukat, s ennek az anyaszerepnek az értelmezését a pszichoanalitikus gondolkodás formálja. De vajon miért volt ez szükséges? Mi, illetve az anyának melyik vonatkozása válik éppen ezáltal mintegy visszamenőleg pótolhatóvá? S milyen különleges szerepét gondolhatjuk el az írásnak mint gesztusnak ebben a vonatkozásban? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, nem úgy kell ezeket a könyveket olvasnunk, ahogy a József Attila-recepció általában teszi, s ehhez az olvasásmódváltáshoz kapunk is a könyvektől maguktól – Vágó Mártáétól legalábbis bizonyosan – útmutatást.

♦

Mert ezeknek a könyveknek az olvasói általában nem a szerzőkre kíváncsiak, hanem József Attila okán olvassák őket. Viszonylag kevés recenzió jelent meg róluk (noha Kozmutza Flóra könyve nagy könyvsiker volt), s ez is azt jelzi, hogy önértékükön nem találták őket méltatásra, elemzésre méltónak. A kritikusok pedig főként azzal foglalkoznak, hogy a szövegek igazságtartalmát megítéljék: összevetik a könyvekben foglaltakat saját emlékeikkel vagy a másutt olvasottakkal, s így bizonyos dolgokat helyesbítenek.[18]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Jó példája ennek a megközelítési módnak Melczer Tibor Vágó Márta-kritikája, amely a kötet potenciális hasznát taglalja: Vágó Márta könyvének hasznossága eszerint négy szempontból mérlegelhető: noha forrásértékű dokumentum az életrajzíró számára, a versekkel foglalkozó kutatóknak már kevésbé felel meg, mert sajnos kevés József Attila-vers szól Vágó Mártának, és ezek sem jók, az irodalomtörténet-írás adalékokat kaphat a költő világnézeti fejlődéséről, az olvasóközönség pedig néhány érdekességért cserében egy „rossz lányregényen kénytelen átrágni magát".[19]

Mindhárom könyv két típusú szöveget tartalmaz: Szántó Judité naplót és diktált szöveget, a másik kettő visszaemlékezést és leveleket. Kozmutza Flóra a leveleket, mintegy dokumentumként, a történet menetébe illeszti, Vágó Márta pedig a két rész végén közli őket, külön-külön az általa és a József Attila által írottakat – ezzel is jelezve a szövegtípusok eltérő voltát. A könyveket különböző szintig készítették el maguk a szerzők: Kozmutza Flóra maga írta, szerkesztette és publikálta a kötetet, Vágó Márta kéziratát szerkesztője jegyzetekkel látta el, Szántó Judit visszaemlékezése pedig félbemaradt szöveg: ő lediktálta valakinek (nem derült ki, kinek), s a szerkesztő utóbb a gépiratot javította, jegyzetelte, rendezte el (Szántó Judit 1963-ban halt meg, 1972-ben jelent meg először a visszaemlékezés, Vértes György szerkesztésében), de a kötetet közreadó szerkesztő, Murányi Gábor egy másik gépiratot használt, mivel az eredeti elveszett.

Murányi Gábor jegyzeteiben saját olvasatát bontja ki, és ebben – az előbb említett kritikákhoz hasonlóan – valamiféle igazságelvet érvényesít, ugyanis negatív felhangú megjegyzések segítségével állandóan azt sejteti, hogy Szántó Judit szándékosan pontatlan, nem téved, hanem ferdít.[20] Ezen kívül nagyon sokat helyesbít, és a memoár szövegét szemrehányóan veti össze Szántó Judit ugyanabban a kötetben megjelent, publikálásra nem szánt, sőt antikváriumból véletlenül előkerült naplójával, amelyet hitelesebbnek tekint.

Szántó Judit szövege tehát ilyen módon kiszolgáltatottá válik, de ugyanakkor a szerkesztője azzal, hogy a valóság–hazugság elve felől tartja kifogásolhatónak, felhívja a figyelmet arra is, hogy az másképpen is olvasható, nevezetesen szövegként, akár irodalmi szövegként, amelynek lehetségesek retorikai, poétikai, a narratív identitás kérdései felől induló olvasatai.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Vágó Márta könyvében van az igazság–hazugság kérdésre nézve egy érdekes hely: a második részben először leírja, hogyan kezdődött újra viszonya József Attilával. Ez a *soft* verzió, érzelmes, lírai, egy csókról van benne szó csupán. Majd pedig közbevet egy megjegyzést:

> „Kifogás merült fel az ellen, hogy részleteket elhallgatok, kapcsolatunknak olyan oldalát nem tárom fel, amely mégis nem hallgatható el, ha teljes nyíltsággal kell róla vallanom. Bevalljam hát, hogy a fönt leírt jelenetben nem ültem, hanem feküdtem mögötte az ágyban egy kis hűléssel, influenzával, és hogy amikor írás közben leheveredett, mellém heveredett, hogy viszonyunk volt? (…) Hogy a szeretőm volt már akkor? Hogy is kezdődött?"[21]

Innen pedig az előző részt mintegy újraírja. Kiderül, József Attila éjjel meztelenül ül az asztalnál, úgy ír. Azt viszont nem lehet megállapítani, a történet mely pontjától kezdődik az újraírás. A két verzió kiegészíti egymást; a szöveg pedig érvényteleníti a valóságra vonatkoztatásból kiinduló olvasást, mert mindkettőt benne hagyja a könyvben, a folytatás mindkettő folytatása lehet.

♦

Vágó Márta a háború alatt, 1942-ben, a bombázások során írta le emlékeit. A könyv örökül hagyás, tanúvallomás, irodalmi igénnyel megírt szöveg, mely váltogatja az idősíkokat is: az emlékezés jelenét is magában foglalja, de nem események, hanem érzések szintjén. Eredetileg nem szánta kiadásra, a kéziratra azt írta, „Csak halálom után jelenhet meg." 1967-ben, sokak kérésére döntött úgy, hogy mégis közreadja. Ezt kitárulkozásként élte meg:

> „Az ilyen halálraszánt írás leleplezi, kiszolgáltatja az emlékezőt. (…) Szokatlan dolog, magánéletünkből egy-egy villanásra a nyilvánosság elé rántott ismerősöket is, magamat is, így, ennyire nyíltan megmutatni. Úgy érzem, mintha csukott szemmel szakadékba lépnék."[22]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

A visszaemlékezés és a mellékelt levelezés között határozott különbség van abból a szempontból, hogy milyen viszonyt jelenítenek meg József Attila és Vágó Márta között. A memoár József Attilát sokszor mint gyermeket jellemzi, aki „kisgyerek hangon" „nyafog",[23] „szomorúan, gyermekien"[24] mosolyog, „a kis kölykecském, aki tulajdonképpen mindig azt várná, hogy megszoptassák",[25] s „kétségbeesett, vízbefúló gyermek magával ragadása"[26] a csókja. Vágó Márta angliai utazása előtt József Attila megijed:

> „És most azután, utolsó percben, kitört belőle a váratlan ijedség, mint egy kisgyerekből, hogy elhagyja az anyja."[27]

Máskor József Attila kávéházba hívja, s ő fizet, Vágó Márta pedig úgy beszél róla, mint egy gyerekről, akitől nem is várható el efféle felnőtt gesztus (pedig mindezt igen könnyen lehetne másként, nem egy gyerek megható, ám felesleges igyekezeteként értelmezni). Sőt, még egy kívülállót, a pincért is bevon a jelenetbe, úgy, mintha ő is gyereknek látná József Attilát:

> „Mikor fizetésre került a sor, könyörögtem, hogy legalább magamért hagyjon fizetni. Leírhatatlanul kicsi volt az összeg, amihez jutott. Tiltakozott, nem engedte: – Hát nem érted? Nekem ez öröm! – A pincér is mosolygott. Nekem könnyes volt a szemem. A nagy igyekvés, normális, felnőtt férfinak lenni, meghatott tőle, aki előző nap egész természetesen fogadta, hogy a várbeli kis tejcsarnokban kifizettem a pohár tejét, mint egy kisfiúnak a mamája."[28]

Levelezésük nem ilyen viszonyt mutat. Ott kölcsönös, egyenrangú kapcsolat látható, a stílusban, hangnemben is. Egymást sokszor „gyerekem"-nek, „kicsim"-nek nevezik. Vágó Márta egy helyen utal is az emlékezésnek erre a sajátosságára:

> „Ma visszamenőleg úgy látom az akkori Attilát, mint egy még erőtől duzzadó, de didergő kisfiút, aki belopódzik a kertbe, és rongyait virágszirmokká varázsolva, azokon át kukucskál felém figyelmeztető, biztató, könyörgő szemekkel: talán itt a jó szerencse, fogóddzunk össze, talán mindkettőnk számára itt az öröm, kopogtat az ablakon."[29]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Vagyis a memoárban következik be ez a váltás, amelynek következtében a *megírt* József Attila, József Attila mint a memoár szereplője gyermekként lép elénk, Vágó Márta pedig olyan nőként, akinek fő konfliktusa, hogy a kapcsolatban nem kap felnőtt érzelmi viszonzást. Visszamenőleg úgy érzi, vállalnia kellett volna az anyai szerepet e mellett a „gyermek" mellett, de erre nem volt képes:

> „Többször, mind gyakrabban fordult elő, hogy nem jött olyankor, mikor bejelentette magát előzőleg. Szemrehányásokat tettem neki, mikor váratlanul jött. Dühösen felelte: – mikor Londonban voltál, akkor én kapaszkodtam, most kapaszkodj te! – Megdöbbenve néztem rá, oly acsarkodó és dühödt volt a hangja. – Igen – mondta még egyszer, még élesebben, még határozottabban, fejével is ráütve –, most kapaszkodj te!
>
> Elhallgattam, megéreztem, hogy nem vagyok arra képes, amit kíván, a megalázkodásra, és azt is éreztem, hogy nagyon messzire tudna már elmenni a megalázásban, hogy bosszút álljon, talán nemcsak a múltért, hanem a jelenért is. Közben egy olyan képzetem támadt, mintha arra szólítana fel, hogy egy kopár hegyoldalban kapaszkodjam meg. Lehet, hogy hegyóriás vagy emberóriás ő lélekben, kiben forró érzelem buzog, de az már mind seb… és ma már kopár hegy… Hová, mibe kapaszkodjam, ha ezt kívánja?
>
> Hogy ő már azt is kapaszkodásnak érezné, nem is alkalmazkodásnak, hanem kapaszkodásnak, ha akkorra jönne, amikorra ígérte, nem váratlanul máskor, ez is mutatta, mennyire nem tud, nem is akar már adni. Minden a versekbe ment. Mindenkinek adott. Egy emberrel külön közösséget fenntartani, létrehozni sem tudott. Kivárni, hogy ez a közösség érzésben létrejöjjön, magától értetődően kifejlődjön, megérlelődjön – ez túl sok volt neki. Ha magatartásával szemben igények merültek föl, megbokrosodott vagy elzárkózott. Azonnal akart kapni, mindent, ami kellett neki, talajt, támaszt, segítséget, fenntartás nélküli szeretetet, hogy tovább élhesse a maga kínlódó, verssorokra, fogalomtisztázásokra, megdöbbentő képzettársításokra irányított, tökéletes rímekért és kifejezésekért küszködő, éles, zord gondolkozású életét. Édes érzelmek már csak akkor buggyantak fel belőle, ha ilyen támasz, talaj reménysége csillant fel előtte. De amint hozzá kellett

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

volna járulnia a közös talaj létrehozásához, érdes és kopár felületre talált benne az ember."[30]

A memoár vége felé két olyan jelenet is olvasható, amelyekben József Attila mintegy kijelöli Vágó Márta számára azt a szerepet, amelyet vele kapcsolatban betölthet (ha már nem szerelmi partneri a viszonyuk). Ezek az életrajzíró és az anya szerepei. Az egyik jelenetben József Attila a *Hazám* című verset akarja Vágó Mártának ajánlani, neki ajándékozni, amit ő visszautasít. Ekkor „kapja" az életrajzírói feladatot:

„Meg akartalak kérdezni, tetszik-e neked ez a vers eléggé ahhoz, hogy neked ajánljam. Bercinek már ajánlottam, most Palinak is fogok, és neked ezt gondoltam. *Hazám* a címe. – Nagyot néztem. – Én most adósságokat fizetek – folytatta –, mielőtt elmegyek…

– Elmész? Hova? – Keserű, humoros, gúnyos szemekkel, de majdnem sírósba pittyedő szájjal nézett rám egy pillanatig (…). – Nem soká élek már, még egypár adósságot fizetek, még egypár dolgot megcsinálok, megírok, aztán pá! (…)

– Te senkinek sem tartozol semmivel! – mondtam nagyon határozottan. (…)

– Szóval nem akarod, hogy neked ajánljam, nem fogadod el? – riasztott fel Attila éles, kihívó hangja. Dermedten néztem rá. Tulajdonképpen szívesen elfogadtam volna már. De ha már egyszer visszautasítottam, hogy »ki akar fizetni«. Hangja megint bántó volt. Talán az is bántott, hogy nem szerelmes verset ajánl nekem. Aztán meg azt éreztem, hogy még ő akar fizetni nekem, mikor pedig valahol mindig úgy éreztem azért, hogy mindent oda kellene adnom neki. (…)

– Hát nem akarod? Nem értem! Én gondoltam, hogy végeredményben te mindig nagyon rendes voltál hozzám, és valahogy viszonozni szerettem volna… (…) – az egyik legnagyobb magyar verset kapnád mégis … – Várakozóan nézett rám. – Hát akkor mi lesz? – kérdezte maga elé a levegőbe? – Életrajzíróm leszel? – Ezt játékosan, kissé szavalva kérdezte. – Nem. Az Lucie lesz. Vagy mindketten."[31]

A másik jelenetben József Attila egy Flóra-verset olvas fel, azt kérdi, van-e Vágó Mártának valakije, majd azt mondja:

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> „De hát nekem most van! Biztosan olvastad a verseket, a fiúk is mondhatták, tudod. Én is meg akartam neked mondani és gondoltam, talán neked is van valakid és elhoznám esetleg hozzád, együtt lehetnénk. (…) – Gondoltam, hogy valahogy azért te is megmaradhatnál, hogy te meg valahogy az anyám lehetnél, és megismerkedhetnétek … de hát ő sem akarja …"[32]

Vágó Márta tehát ebben a kettős szerepben, a vívódó anya és az életrajzíró szerepében írja memoárját, miközben a saját élete szempontjából a legfontosabb kérdés, hogy miért nem volt működőképes a kapcsolat nő–férfi viszonylatban. József Attila biztatta őt az írásra, de Vágó Márta félt az írástól, túlságosan nagy érzelmi terhelést, feszültséget jelentett számára.[33] Amikor viszont mégis csak ír, az írásban konstruált anyaként próbálja meg visszamenőleg megadni a konstruált gyermeknek azt, amit az életben – mivel ez nő–férfi kapcsolat volt – nem lehetett.

♦

Szántó Judit Horváth Márton felkérésére 1948-ban diktálta le emlékeit. Ez a diktált szöveg műfaját tekintve leginkább életinterjú, vallomás, amelynek hangütéséből határozottan érzékelhető, hogy a beszélő egy adott szituációban valakihez és valamilyen céllal beszél. Szántó Judit komoly pártkapcsolatokkal rendelkezett, hiszen az illegális kommunista pártban tevékenykedett 1945 előtt. (A könyvből kiderül például, hogy ugyanabban az esernyőgyárban dolgozott, amelyben Kádár János, s hogy egy alkalommal Kádár vitt dohányt a felkelni képtelen József Attilának.[34]) 1948-ban megbízást kapott, hogy hozza létre a József Attila Emlékgyűjteményt, s a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársaként a József Attila-hagyatékot kezelte.[35]

Szántó Judit motivációjáról, az írással kapcsolatos problémáiról a szövege közepe felé tudunk meg valamit, amikor is amiatt aggódik, hogy mit mondhat el Németh Andornak – aki szintén József Attiláról ír, könyvéhez anyagot gyűjt, és ezért Szántó Juditot emlékeiről kérdezi –, anélkül, hogy saját írói érdekeit, pozícióját veszélyeztetné:

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> „Kissé félszegen bejelentem neki, hogy nem tudom, Bandikám, hogyan leszünk, ugyanis én is megírom, természetesen nem esztétikai méltatás formájában, hanem egy szinte lírai, mondhatnám analitikus alapon. És szabadkozva, mintha tényleg valami bűnt követnék el, hát én is beszélni merek. Elmondtam, hogy Horváth Márton felhivatott, és kért, hogy beszéljek valamit. Nem vettük észre az időt, a beszélgetés kb. majdnem 4 óra lett. És Horváth kijelentette, hogy a könyvet meg kell írni. »Igen« – szólt Németh Andor –, de a könyv így nem hiszi, hogy jó lesz, mert ha én hűen fogom megírni Attila életét, akkor a baloldali befolyás megváltoztatja a valóságot. Mert hiszen Attila nem volt oly nagy kommunista, inkább nagy költő volt. »És jól tudod, hogy Attilának mennyi baja volt a baloldallal.« »Érdekes – mondtam én –, hogy a négyórás beszélgetés alatt, amit Horváthtal folytattam, ilyen irányú volt, és Horváth mégis arra kért, hogy ezt meg kell írni. Mert Attilának azokkal az akkori kispolgári mentalitású emberekkel volt baja, akik ezt a szertelen, vitatkozó, mennyet és poklot feltáró zsenit nem tudták beskatulyázni.«"[36]

Szántó Judit mögött tehát ott van az akkori autoritás, ez teszi lehetővé, hogy a nyilvánosság számára beszéljen. Emlékeit ezért mint József Attila élettörténetének hivatalos verzióját fogalmazza meg, ez teszi legitimmé, feladattá megszólalási igényét. A másik két memoártól eltérően határozott véleményt fejt ki József Attila költészetéről, annak értékeiről, vagyis pozíciója a – politikai-ideológiai szempontú – kanonizálás gesztusait is megengedi.[37]

Naplójának viszont egészen más a hangja. A naplót saját magának írja, élete nehéz pillanataiban, József Attila halála után, illetve később, amikor a háborús években semmilyen híre sincs Moszkvában lévő lánya felől. Itt feszültségbe kerül egymással az önéletírási igény, amelynek nincs a hagyományos irodalom szempontjából értékelhető, jól formált eredménye, a vállalás, hogy József Attiláról is beszéljen és a vetélkedés azokkal, akik szintén írnak róla (a harmadik idézetben József Jolán könyvéről van szó):

> „Szerettem volna az életem történetét is megírni, nem is olyan jelentéktelen."[38]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

„Elfog a nyugtalanság nap-nap után, hogy meg kell írnom az életedet, úgy ahogy panaszoltad, ahogy átélted (…)."[39]

„Majd egyszer, ha felszabadulok magam is, és írni fogok, megírom, ki volt Attila."[40]

A „jelentéktelenségtől" való félelem tipikus példája annak, amiről a feminista irodalomtudományban sok szó esik: hogy a nők által írott, naplókból, feljegyzésekből, személyes vallomásokból álló szövegek nem felelnek meg a hagyományos műfaji elvárásoknak, s ezért az adott korszakban érvényes kánonok szempontjából értéktelenek. Szántó Juditnak voltak írói ambíciói, meséket írt és publikált, s a memoár interpretációja szerint erről azért mondott le, mert József Attila ezt kívánta tőle:

„Amikor szavaltam és egyszer valaki Attilának azt találta mondani, hogy szebben szavalok, mint ő, Attila arra kért, hogy ne szavaljak többet. Megtettem. Mesét írtam, mindig leközölték, mindig tetszett. Egyszer Amerikában egy mesémet akartam megfilmesíteni, Attila letiltotta. Pedig pénzt hozott volna a házhoz, sokat. Nem közöltettem. Hiszen, ha valamit csináltam, azt életünk megkönnyítéséért tettem, nem volt külön utam, tehát ha ő nem akarta, miért csináltam volna. Sokkal inkább asszony voltam."[41]

A jelentéktelenségtől való félelmet és a férfitól érkező tiltást a hivatalos felkérés feloldja, a hatalomtól kapott feladat legitimálja az írást, hiszen nem saját magáról – még ha valójában ezt szeretné is –, hanem a neves férfiról kell írnia, vagyis nem kell ellentétbe kerülnie az „asszonyiság" bevett normáival: nem a férfi ellenében, hanem róla ír, az írásban folytathatja a férfiról való gondoskodást, fenntarthatja a közös utat. Szántó Judit tehát valóban tükör-autobiográfiát ír: a másikon keresztül, a férfiról szólva beszélhet másoknak magáról.

„Soha olyan komolyan, annyi szenvedélyes szeretettel nem fogtam semmihez eddig, mint ehhez a könyvhöz, hogy igaz legyen. »Kétnapos diktálás majdnem beteggé tett« – szóltam Bandinak. Ez nehezebb tíz analízisnél. Mert Attilát, a szenvedélyes igazságkeresőt, hazugságot nem tűrő embert olyan tisztán, ahogy az ő élete megkívánja, kell visszaadnom. Eb-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ben a munkában semmi feltételt nem kötöttek ki, »mindent írj meg«, és meg is próbálom."[42]

A naplóban viszont, szinte minden alkalommal, amikor József Attila szóba kerül, a szöveg egyes szám második személyű, megszólító beszédmódra vált.[43] A napló így is kezdődik:

„Meghaltál Attila. Szárszón pihensz-pihensz és nem fáj semmi már Neked. Egyedül vagyok. Nem megyek haza a Korong utcába, ahol együtt éltem Veled. Két hónapja halott vagy (…). A fejem és a szívem üres. Sohsem írtam magamról. Most is megálltam a képed előtt és kértelek: vigyázz rám! Óvj attól, hogy indulatból – vagy a valóságot szépítve máshogyan írjak Rólad, magamról, emberekről, mint ahogy az megtörtént."[44]

A hatalomtól nyert legitimitást nélkülöző szövegben a beszélő a másik megszólítása révén hozza létre saját beszélői pozícióját. Tükör-autobiográfia ez is, de nem másoknak, csak önmagának szóló, a beszélő a másik képe előtt, annak tükrében kezd az íráshoz, a másik megszólítása adja a beszéd, az írás lehetőségét. Éppen ezért a napló jobbára kölcsönös, nő–férfi kapcsolatként ábrázolja viszonyukat:

„Nem érzem azt, hogy nem szerettél, hogy nem tartoztál hozzám. Hogy nagy költő voltál, mit érdekel az most engem, vagy a múltban, ezt úgyis tudtam. Magadért szerettelek, azért az őszinte, kínlódó, szertelenül kutató éhes magadért."[45]

A diktált visszaemlékezésben sokszor bekövetkezik az, amit Vágó Mártánál is láttunk: a férfiből gyerek lesz, a nőből anya. Már a megismerkedésüket is így jellemzi Szántó Judit, és a későbbiekben is úgy ír magáról, mint gyermekét ellátó anyáról:

„(…) Attila úgy hatott rám, mint egy nagyon tiszta, nagyon kedves gyerek, de nem mint férfi."[46]

„Hat esztendő alatt sohasem fájt a fejem, sohasem voltam beteg, mert nem lehettem. Mint anya, aki dolgozik és a gyermekért harcol és vigyáz rá."[47]

„Munkába menésem előtt, akár aludt, akár nem, mint a betegeket a kórházban, orvosságos csészéből itattam és szendvi-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> cseket készítettem kis katonákra vágva, ahogy az a gyerekeknek szokták elkészíteni és mesemondás közben etettem."[48]

A naplóban viszont ez sokkal ritkábban, mindössze egy-két alkalommal történik meg:

> „Ha elaludtál, úgy bújtál hozzám, mint a gyerekem és a karomon volt a fejed."[49]

A naplóban, a jelen idejű, egyes szám második személyű megszólító, dialogikus magánbeszédben nem következik be az a narratív váltás, amely a másoknak szóló, publikus emlékezésben igen. S azt mondhatjuk, hogy Vágó Mártához és Kozmutza Flórához képest, akiknek problémát jelentett a férfi gyerekes viselkedése, az anyaszerep terhe, Szántó Judit a mindennapokban valóban gondozta József Attilát, számára ez a szerep sokkal egyszerűbben adódott,[50] a te-ként megszólítható *férfi*ról való gondoskodás természetes részeként – ezért mindez csak utólag, a nyilvánosságnak szóló magyarázatként minősül anyai viselkedésnek.

♦

Kozmutza Flóra eredetileg 1962-ben, lánya számára írta le feljegyzéseit, József Attilával való kilenchónapos ismeretsége történetét, nyilvánosságra pedig férje, Illyés Gyula miatt hozta őket, 1980-ban, mert Illyés még akkoriban is kapott olyan névtelen leveleket, amelyekben József Attila gyilkosának nevezték:

> „Írásom legfőbb indítéka az, hogy letörlődjék férjemről a »bélyeg«, amit olyan igazságtalanul ütöttek rá."[51]

Ez a memoár tehát még bonyolultabb képet rajzol a nő–férfi viszony és az írás tekintetében: a nő az egyik férfit tisztázandó ír a másikról. Szerzői névként Kozmutza Flóra csak asszonynevét használja, Illyés Gyuláné-t ír a könyv borítójára – ezzel is egyértelműen jelzi pozícióját, érdekeltségét. Ráadásul Illyés Gyulának határozott véleménye volt arról, hogy feleségének miként kellene írnia emlékeiről: nem úgy, ahogy Vágó Márta tette, írói ambíciók-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

kal – ezt Illyés ellenérzésekkel fogadta –, hanem csak a tényeket rögzítve:

> „1980. március 29. Reggel Flórával: publikálja-e a József Attilától kapott leveleket? Kommentárral? Írja meg ismeretségük történetét? Hogy ő mit válaszolt mindig röviden? (Mert mindig mindenkinek rövid – tartózkodó – levelet írt.) Vágó Márta számomra elriasztó íróiskodása. Egyszer Flóra írt már erről hagyatékul Ikának. Azt én szándékosan nem olvastam el. Most is azt mondom: írja meg emlékeit úgy, hogy az én szemem elé sose kerül. Vegye elő egyenként a leveleket, s a hozzájuk fűzött ismertetésekből önként kialakul talán egy egész életrajz-részlet, íróiskodás nélkül, tehát hitelesen, vagyis végül mégis igazi írói munkaként." [52]

Ez a hangnemre vonatkozó elvárás és utasítás meg is valósul a memoárban. (Noha az Illyés-naplójegyzet 1980-as, a következő szövegrészletet pedig 1962-re datálja a szerző, a kapcsolat egyértelmű közöttük.) Az előszó így fogalmaz:

> „Nem akarnék semmiféle életrajzi-regényesítő módszert használni, olyat nem is vállalhatnék, az művészi alkotás.
>
> Amit tehetek: a tények hű leírása, elemzés nélkül, színezés nélkül, ridegen, még a szakmai – pszichológiai – magyarázkodást is elkerülve. Dokumentumként, a történtek megvilágítására, a félreértések tisztázására."[53]

Kozmutza Flóra elsősorban támogatja József Attilát, szavaiban, leveleiben szeretetet, segítséget, partnerviszonyt ígér. József Attila viszont szerelmet, házasságot akar. A memoárból, noha ezt sehol nem mondja ki, jól érzékelhető, hogy Kozmutza Flóra az akkor még házas Illyés Gyulába szerelmes.[54] Ezt nem képes József Attilának megmondani, nem képes őt visszautasítani, s végül ebbe belebetegszik:

> „Egyre világosabban s konokabban fejezte ki, és én egyre világosabban és komolyabban megértettem, hogy nem mondhatok neki nemet. Hányszor ismételte, hányféle változatban, hogy ha én nem akarnék találkozni vele, semmi értelme nem volna az életének."[55]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

„Miért nem tudtam ilyen hirtelen kimondani a »holtomiglant«?

Azonkívül, hogy még mindig bizonytalan voltam benne (viselkedésének változékonysága, kisebb bizarrságai miatt), és éreztem, nem lenne könnyű vele élni, még mindig bizonytalan voltam magamban is. Félrevezetni nem akartam. Így csak lassan-lassan (értékeinek, szeretetének s helyzetének jobb megismerése után), jutottam el oda, hogy vállalhatom érzelmileg is összetartozásunkat. A házasságot akkoriban egy életre kötötték.

És ekkor jött közbe, amit – következményei miatt – részletesebben kell említenem: a betegségem."[56]

A betegség, amelyet szívizomgyulladásként diagnosztizálnak, de amely úgy tűnik, hogy szorongásos tünetekkel kezdődik („hirtelen gyors szívdobogás, légszomj, elakadó lélegzet, s még éjjel is, álomból is fölriasztó heves, szinte tűrhetetlen szívdobbanások, majdnem fuldoklás"[57]), lehetőséget ad Kozmutza Flórának a gyengeségre. Ez megakadályozhatja őt abban, hogy József Attila támasza legyen, így pedig kiléphet a kapcsolatból anélkül, hogy nemet kéne mondania:

„Ez a betegségem megakasztotta a József Attilával egyre szorosabbá fejlődő kapcsolatunkat. Ahhoz már nem voltam elég fiatal és tapasztalatlan, hogy az érzéseknek – megbecsülésnek, szeretetnek, sajnálatnak, romantikus elképzeléseknek, gyerekkori ábrándozásoknak – engedve, felelőtlenül vállalhattam volna őt, ebben az állapotomban."[58]

De gyógyulása után továbbra is figyelemmel kíséri József Attila sorsát, kitart mellette, látogatja a szanatóriumban, majd Balatonszárszón, és végül azt is megígéri, hozzámegy feleségül. Beney Zsuzsa, József Attila Flóra-verseit elemezve azt írja, hogy „a Flóra-versek nagy része József Attila halál-költészetének darabja. (…) Mintha nagyon távoli, de mégis létező analógiaként Flóra itt a halál szinonimája lenne. (…) A halál oly komoly és végleges elfogadásáról van szó, mely paradox módon magában foglalja a lemondást a szerelemről is."[59] „Az 1937 márciusában írott Flóra-versek, a megtalált szerelem és boldogság himnuszai, sajátos módon csaknem mind halálverseknek is olvashatóak: mintha ennek

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

a szerelemnek célja és értelme az lenne, hogy a költőt önnön halálával összebékítse. (…) Azok, akik Flórával kapcsolatban a költő utolsó öngyógyító kísérletéről beszélnek, aligha veszik észre azt, hogy ez az »öngyógyítás« a halálba lépés nyugalma és nem az egészség irányába mutatott (…)."[60]

Ha elfogadjuk ezt az értelmezést, azt mondhatjuk, hogy Kozmutza Flóra a halál elfogadásához nyújt segítséget, szerepe a halálba kísérő anyáé. Ezt a szerepet, hasonlóan ahhoz, ahogy Vágó Mártának az életrajzírói feladatot, József Attila „írja elő" neki, de nem tudatosan, nem explicit módon, hanem lassan, fokozatosan, leveleiben, amelyeket betegen, a szanatóriumból küld neki, és amelyek hatására Kozmutza Flóra vállalja, hogy feleségül megy hozzá:

> „…magának az a dolga, hogy mindent, érti, még a legsúlyosabb bűnöket is bocsássa meg nekem, visszamenőleg is meg előre is…"[61]
>
> „Igazán csak arra tudok emlékezni, hogy mély álom fog el arra a gondolatra, hogy szeretem magát. Most első ízben érzem, hogy meg fogok halni."[62]
>
> „Igazán sírva kell fakadnom, ha eszembe jut, hogy a »Flóra« csak egy szép név – hiszen így most már csak egy üres név köt az élethez. Az kellene, hogy mi egymáséi legyünk és úgy tartozzunk a világhoz. De maga sosem beszél erről nyíltan."[63]
>
> „Talán nem is kellene így elpusztulnom, ha maga mellettem volna."[64]
>
> „Isten bizony, most már talán csak azt szeretném, hogy maga elsirasson engem, mint akit a legjobban szeretett és aztán haljak meg. (…) Szeretném tudni, jó-e az magának, ha én nagyon szeretem? Mert ez bizony önző dolog – ezzel kapaszkodom az életbe."[65]
>
> „Ha szeretett engem, úgy, ahogy én sokszor észrevenni véltem ezt, – hát most már nem érdemes szeretnie.
>
> Most még nagyon szeretem, de bizony ezt is el kell ejtenem, – most majd olyan napok következnek, hogy talán még csak kérdésekre sem válaszolok, aztán majd eltakarítanak az útból. Miért is nem lehetett velem, mellettem maga?"[66]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

Kozmutza Flóra egy megjegyzése azt mutatja, hogy ha nem is tudatosan, de érthette ezeknek a leveleknek az üzenetét:

> „De mégsem húzódhattam vissza. Az utolsó remény, a »végső menedék« voltam számára, nem hagyhattam el."[67]

Ugyanakkor a levelekhez fűzött kommentárjai, csakúgy, mint válaszlevelei, ragaszkodnak a praktikus témákhoz: miközben arról beszél, mit gondolt a férfi betegségéről, a gyógykezelés eredményességéről, vagy amikor levelében biztatja József Attilát, egyen többet a gyógyulás érdekében, meg tudja őrizni érzelmi kívülállását, vagyis valóban egyfajta anyai szerepet játszik, mint az az anya, aki ijedt és feldúlt gyerekét próbálja a megfogható dolgokhoz visszatéríteni, saját viselkedésével hangolva át a gyereket. Ezen a ponton, a házassági ígéret után[68] kezdenek gyakrabban feltűnni a szövegben a Vágó Mártától már ismerős megfogalmazások, amelyekben József Attila viselkedése gyermekinek minősül:

> „Kapaszkodott belém, olyan bizalommal, mint édesanyjába az egészen pici gyermek."[69]

> „Mit tegyen? Beteg és nincs senkije, semmije. Rettenetesen szenved, a feje fáj. Zokogni kezdett, csuklásokkal, mint egy csöpp gyermek, aztán csöndesen sírt, sokáig, panaszkodva, a kezemet szorítva. Én mindent meg tudok tenni vele, ha azt akarom, hogy ne fájjon a feje, nem fáj… És természetesen, ahogy megsimogattam a homlokát, hogy ne fájjon, már nem is fájt. Csodát várt tőlem, emberfeletti dolgokat, pedig magam is nehéz helyzetben, testi és lelki állapotban még mindig támogatásra szoruló lettem volna."[70]

Kozmutza Flóra, hiszen pszichológus, ezt is látja kívülről is, mint ahogy saját nehéz helyzetét is, de végül mindennek ellenére mégis beleegyezik abba, amit a férfi kér tőle:

> „Szeptember 11-én, szombaton engedtek ismét hozzá, orvosi engedéllyel. Felvidult – de különös ellentét volt, hogy tekintete mosoly közben is szívszorítóan fájdalmas maradt. Nyugodt volt, józan. Ne várjunk karácsonyig a házassággal. Tőlem függ, hogy meggyógyuljon, vagy örökre átvigyék Angyalföldre, ingyenes helyre.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

> Micsoda súlynak éreztem magamon a szavait! Rettenetesen hullámzó lelkiállapotban éltem én is. Nemrégiben voltam ellenőrző szívvizsgálaton, még mindig nagyon kellett vigyáznom. A tüdőgyulladásom óta lelkileg sem tudtam rendbe jönni, a halálvágy nem hagyott el, féltem a jövőtől, az egész élettől. S így kellett fönntartanom magam, majdnem a semmire támaszkodva támasznak lennem."[71]

> „Végül sikerült józanul, komolyan okosan megállapodnunk egymással: legyek (leszek) egy személyben meghalt édesanyja és hű felesége."[72]

József Attilának azonban már nem az élethez van szüksége Kozmutza Flórára, hanem a halálhoz szükséges megnyugváshoz:

> „Azt álmodta, hogy egyszer megcsókoltam; arról ábrándozik, hogy megint tegyem meg: csókoljam meg még egyszer és utána ő meg akar halni."[73]

És Kozmutza Flórának írott búcsúlevelében is ragaszkodott ehhez a viszonyhoz: noha búcsúszavai komolyak és felnőttek, abban a gesztusban, hogy megírja, evett – elvett – a Kozmutza Flóra által József Etelka gyermekeinek küldött almából, jelzi, hogy részt kér a nő gyermekeknek szóló gondoskodásából, még akkor is, ha az ezt a valódi gyermekeknek tartja fenn:

> „Kedves Flóra!
> Bocsásson meg nekem. Hiszek a csodában. Számomra csak egy csoda lehetséges és azt meg is teszem. Tudom, hogy szeretett, tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlott. „Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már!" – ezt Kosztolányi írta.
> Csókolom a kezét és sok barátsággal, szeretettel üdvözlöm. Köszönjük az almákat is, én is ettem belőlük, jóllehet a gyerekeknek küldte s én bizony nem is kértem tőlük, csak elvettem egyet.
> Attila
>
> U. i. Kérem, vasárnap ne jöjjön."[74]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

♦

Mindhárom memoárban megtörténik tehát, hogy a megírás során József Attila gyermekké válik, a nő pedig anyává. Ebből a szempontból nem az a lényeg, hogy József Attila valóban gyermekien viselkedett-e. Egyfelől minden valószínűség szerint igen, ha egyszer ilyen egybehangzóan állítják, másfelől viszont ennek megítéléshez az utókornak nem áll más forrás, adat rendelkezésére, mint ezek a – vagy akár más – visszaemlékezések, hipotézisek, esetleg a József Attila betegségét értelmező, szintén rekonstruált diagnózisok, mint amilyen a mostanra jórészt elfogadottá vált borderline személyiségzavar-diagnózis,[75] amelynek képébe bele is illik ez a magatartás, vagy az az elgondolás, hogy a korai traumák hatása, betegségének része volt ez,[76] illetve hogy az analízis során, annak átmeneti szakaszában került ebbe a regresszív állapotba.[77] A kérdés tehát eldönthetetlen, de az adott szempontból nem is fontos, sokkal inkább az, hogy a három memoár mint tükör-autobiográfia úgy épül fel, hogy a beszélő nők narratív identitása anyai identitás. Egyfajta tükörfunkcióról van itt szó, amely kapcsolatba hozható Winnicottnak az anyai tükrözésről szóló elméletével, amelynek értelmében a gyermek az anya szemében, arcában ismeri fel magát mint elkülönült létezőt. „Az egyén érzelmi fejlődésében az anya arca a tükör előfutára."[78] Az anya mint tükör a csecsemőt ahhoz segíti hozzá, hogy az megtalálja önmagát. Winnicott ezt párhuzamba hozza az analitikus szituációval, amelyben a terapeuta célja, hogy a páciensnek tükröt tartson, hogy az megtalálhassa magát.[79] Az anya mint tükör elképzelésében ér össze a memoárokat uraló két téma, az anyaság és a pszichoanalízis.

A memoárokból viszont az derül ki, hogy az anyaságnak az a vonatkozása – az a tükör –, amelyet a nők kínálni tudtak, nem volt elegendő – ennek felismerése okozhatja azt a hiányérzetet, amely írásra sarkallja őket. Vágó Márta egy helyen arról ír, hogy József Attila sokat foglalkozott egy róla készült fényképpel:

> „Akkor biztosan magakeresésében jelentett neki valamit, hogy a képről láthatta magát, miután én annyira nem váltam be tükörnek, akár szabad asszociációval, akár másképpen akarta kierőszakolni."[80]

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

A nő tehát nem tud tükröt tartani a férfinak, a visszaemlékező nőnek pedig emiatt bűntudata van:

> „Szíjas ostorral szeme közé vágtam, mikor bízón nézett rám: felelj őszintén, vállalsz-e egészen. És én: nem. Csak én nem tudtam, hogy ez szíjas ostor volt számára akkor."[81]

És miközben a memoárok azt keresik, milyen anyára lett volna szüksége József Attilának, létre is hozzák ezt az anyát: a megírt anyák az anyaság nyelvbe foglalásai, az írás aktusában a hiány pótlásai. Az írás, a nyelv az, amit a memoárok nyújtani tudnak, vagyis az anyai szó, amelyben az én magát mint másikat felismerheti.

József Attila körülbelül két és fél éves volt, amikor édesapja elhagyta a családját. Éppen beszélni tanult. József Jolán írja le, hogy a kisfiú a piacon elveszett, s mikor megtalálták, azt mondta, „néni atta tóbászt"[82] – ez mutatja, hogy a beszédfejlődésnek milyen a fázisában volt. Amikor az apa elhagyja őket, az anya összeomlik. József Jolán könyvéből kiderül, hogy férje elvesztésének traumája megnémította, egész nap rakosgatott, vagy csak ült, s nem szólt a gyerekeihez, míg korábban olvasott és mesélt nekik.[83] Megvonta tőlük a szót. A kisfiútól a fejlődésnek éppen abban a szakaszában, amikor annak arra azért lett volna szüksége, hogy az önmagát a másiktól való megkülönböztetés nyelvi képessége kialakuljon benne.

Beney Zsuzsa *A két anya* című esszéje József Attila anya-verseivel foglalkozik. A versekben csak későn, 1933 után, s hangsúlyosabban 1935-től, a pszichoanalitikus kezelésekkel párhuzamosan jelenik meg az anya. Ez azonban nem azonos a valóságos személlyel, hanem egy olyan fiktív, második anya, akinek „megteremtése József Attila számára az önálló, szabad és integrált személyiség megvalósításának, körülhatárolásának vágyát fejezi ki: identitásának keresését".[84] Vagyis amíg a nőkkel kötött kapcsolataiban a valóságos anyát is keresi, addig a versekben mintha megpróbálná újra létrehozni és korrigálni azt a lelki fejlődési fázist, amely az anyai szó megvonásának következtében sérült – erre utalnak azok az idézetek, amelyeket mottóul választottam. Beney Zsuzsa szerint „Ez az egyszerre elidegenített és mégis végletesen szubjektív nyelv a magyar költészetben József Attila előtt egyáltalán nem létezett – utána pedig ilyen hitelességgel, vagyis ilyen művé-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

szettel senki sem használta. Ez a nyelv a kisgyermekkornak arra a fázisára emlékeztet, amikor az én és a külvilág közti határvonal még nem szilárdult meg, amikor a gyermek a nyelvben sem képes mindig arra, hogy magát a másiktól megkülönböztesse (…)"[85]

Nemes Lívia József Jolán könyvének egy epizódját, amelyben arról esik szó, hogy amikor József Attilának tüdőgyulladása van, édesanyja mellékfekszik, úgy gyógyítja, Hermann Imre terminológiájával „átfolyásos azonosulás"-ként, „a testmeleg közvetítésével átömlő szeretetkapcsolat"-ként értelmezi, ahol a szavak helyett a testi kontaktus a kommunikáció, a vigasztalás kimutatásának bázisa.[86] Ennek a jelenetnek a párja Nemes Lívia szerint az, amelyet Vágó Márta idéz fel, amikor őt József Attila hasonlóan vigasztalja-támogatja, éppen akkor, amikor Vágó Márta anyja betegsége miatt elkeseredett:

> „Ahogy arcát az enyémhez szorította, ebben olyan azonosulás volt kínjaimmal, milyet soha elképzelni se tudtam. Hiszen ez is szerelmeskedésbe torkollt nála, de minden érzékiség nélkül. Inkább lelki vérátömlesztésnek vagy átlényegülésnek nevezném a vigasztalásnak ez a fokát, amit adott. Ez a szenvedélyes odaadás, szinte megsemmisülni akarás, a másikká válás korlátlan törekvése talán ijesztő is volt, amellett, hogy oly boldogító volt."[87]

A kisgyermeket a beszéd teszi képessé arra, hogy magát elkülönült létezőként érzékelje és definiálja. Daniel Stern a következőket írja erről: „A csecsemők kezdeti személyközi tudása nagyobbrészt megoszthatatlan, amodális, eseti példákhoz kötött és nem szavakba foglalt viselkedésmódokra hangolt, ahol egyetlen érintkezési csatornának sincs kitüntetett szerepe a számon kérhetőség vagy tulajdonlás tekintetében. A nyelv megváltoztatja mindezt. Megjelenése nyomán a csecsemők elidegenednek attól a közvetlen kapcsolattól, amely önnön személyes élményeikhez fűzi őket. A nyelv űrt kényszerít ki a személyközi élmény átélése és az erről alkotott képzet között. És pontosan ezen az űrön keresztül alakulhatnak ki azok a kapcsolatok és társulások, amelyek a neurotikus viselkedést megteremtik. Ám szintén a nyelv az, amelynek segítségével a csecsemők életükben először lesznek képesek megosztani másokkal a világról szerzett személyes élményeiket, amiben az is benne van,

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

hogy »együtt lehetnek« másokkal a meghittségben, elszigeteltségben, magányban, félelemben, áhítatban és a szeretetben."[88]

Vagyis az én elhatárolásának nyelvileg meghatározott és a nyelvben megvalósuló képessége csak kölcsönviszonyban, dialógusban lehetséges, és egyben a kölcsönviszony-teremtési képesség feltétele. Mintha a megírt József Attilának – és egyben a verseknek – erre az igényére válaszolnának a memoárok megírt anyái, mintha a néma anya helyett beszélnének József Attilához és József Attiláról ezek a szövegek, létrehozva a hiányzó nyelvbe foglalt személyes múltat, narratív identitást. És ebben a folyamatban ők maguk megírt anyákká, dialóguspartnerré válnak.

A pszichológiai szempontú József Attila-szakirodalom sokat foglalkozott a költő gyermekkori traumáival,[89] de erre a nyelvi aspektusra nem irányult rá a figyelem. (Nemes Lívia ír erről a kérdésről, azt állítva, hogy a korai tárgykapcsolati problémák, az anyával való kapcsolat sérülése miatt nem alakulhatott ki a szónak a távollévő anyát felidéző, Winnicott-féle átmeneti tárgyi funkciója.[90]) Pedig a például Szőke György (az *Iszonyat* című vers kapcsán),[91] vagy Cserne István[92] által felvázolt hipotézisek – hogy az apa elvesztése, az anya depressziója és elutasító magatartása a gyermek éhség-jóllakottság érzeteinek sérülését, orális frusztrációját okozza, s ez maradandó nyomokat hagy lelki fejlődésében, amelyek kifejeződnek például József Attila felnőttkori gyomorpanaszaiban; illetve a sokat emlegetett öcsödi traumák, az Attila névtől való megfosztás révén saját létének megkérdőjelezése, a bepisilésért kapott verés kasztrációs fenyegetése – mellett a traumatikus gyermekkor értelmezésének ez a nyelvi vetülete is fontos, annál is inkább, mert egy költőről van szó, akinek az átlagembernél összetettebb a viszonya a nyelvhez. Ez ráadásul össze is függhet a gyermekkori traumákkal, annak az ismert pszichoanalitikus tézisnek az alapján, melynek értelmében a trauma a gyerekeknél nem csak regressziót okozhat, hanem hirtelen fejlődési ugrást is.[93] Ha pedig egy költőnél a nyelvhasználat képessége az átlagosat meghaladó szinten fejlett, talán feltételezhető, hogy az őt ért traumák nyelvi aspektusának is kitüntetett szerepe van. Annál is inkább, mert ez az aspektus, amelyre a memoárok reagálnak, s tágabb értelemben ez az, amelyre az utókor – az olvasók, sőt az irodalomtörténet – egyáltalán reagálni tud, oly módon, hogy

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

olvassa a verseket és ír róluk. Nem lehet véletlen, hogy évekkel ezelőtt egészen más kiindulópontból és módszerrel nagyon hasonló következtetésre jutottam a *Talán eltűnök hirtelen…* elemzésénél: az irodalomtörténet eszerint úgy válaszol a versekben olvasható, megtartó dialógusteremtésre irányuló felszólításra, hogy elemző szövegeiben megpróbálja visszatartani az eltűnni készülő ént: úgy élteti tovább, hogy ír róla.[94] Nyelvi-retorikai szempontokra támaszkodó irodalomelméleti párhuzama ez annak, amit Nemes Lívia pszichológiai szempontból mond József Attila és olvasói viszonyáról: „Az utókor sem tesz mást, mint a költő utolsó analitikusa, Bak Róbert: ismételt átgondolással próbálja feldolgozni József Attila elvesztésének traumáját, mert a költő zseniális kifejezőképessége élményszintű közelségbe hozza hozzánk (…) azt a szegény, tiszta és jó kisfiút, akinek nem volt más baja, csak az, hogy nem szerették eléggé. Az önmagában feladott reményt támasztja fel bennünk verseivel, ezért próbáljuk halála utána ötven évvel is megmenteni, megmutatni, hogy jobb anyái lennénk, mint a mama és Jolán, jobb pártfogói, mint kortársai voltak, jobb analitikusai és pszichiáterei, mint az ötvenév előttiek."[95] A versek olvasói, az utókor és a memoárt író nők tehát mind egyazon tapasztalat feldolgozásán dolgoznak, és próbálnak rá reagálni, ki-ki a neki jutott szerepnek megfelelően. A memoáríró nők az írásban magukat anyává formálva kísérlik meg az anyai szót utólag pótolni.

Ha viszont számításba vesszük azt is, hogy Shoshana Felman és Dori Laub szerint a trauma olvasással is átadható,[96] akkor beláthatjuk, hogy a trauma ilyen másodlagos átélése nemcsak egy költő révén, vagyis nemcsak a nyelvi kifejezőképesség zsenialitása következtében fordulhat elő. Ami viszont József Attila esetének egyediségét adja, az megint csak a nyelvi aspektus, a trauma nyelvisége. Mert a versekben, ha elfogadjuk Beney Zsuzsa fent idézett tézisét, egy olyan nyelven beszél valaki, amely az anyai szó segítségével saját szót alkotó gyermek fejlődési stádiumánál korábbi nyelv,[97] egy olyan nyelv, amelynek beszélője védelemre szorul,[98] az anyai szóra, hogy annak segítségével saját magát megtalálhassa – hogy ne tűnjön el. Ez a beszélő egészen sajátos viszonyban van a nyelvvel – az anyával, az anyanyelvvel – keresi és nem találja, megszólítja és üldözi, s ezt a keresést kívülről is látja, éppen a nyelv által, a nyelven kívüliség érzete miatt. A nyelv, ahogy

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

az anya, sosem az övé úgy, hogy anélkül lehetne „benne", hogy magát elvesztené. Ez nem kölcsönös viszony, hanem a dialógus állandó, felfokozott igénye, a nyelv, a másik utáni vágy és a nyelv, a másik feletti kontroll, a szerkezet, a logika révén; a nyelv előtti és a nyelvet uraló vetélkedése, ahol hiányzik a köztes fázis, a válasz, az anyai szó. Ha pedig írnak róla – ahogy a memoáríró nők teszik – mintegy válaszolnak, nyelvet adnak neki, megtartják a nyelvben. Tanúsítják a létét, az olvasásban és írásban keletkező történetek révén. Egyfajta tanúságtétel ez, a trauma utólagos feloldása, a törésnek az anyaként viselkedő nyelvbe foglalása révén.

JEGYZETEK

1 VÁGÓ Márta: *József Attila*. Sajtó alá rendezte TAKÁCS Márta, Bp.: Szépirodalmi, 1975. 150.

2 Lásd: Marylin YALOM: *Biography as Autobiography. Adele Hugo, Witness of Her Husband's Life*. In: *Revealing Lives. Autobiography, Biography, and Gender*. Szerk. Susan Groag BELL–Marylin YALOM, Albany: State University of New York Press, 1990. 53–63. Itt: 62.

3 Carol Hanbery MACKAY: *Biography as Reflected Autobiography. The Self-Creation of Anne Thackeray Ritchie*. In: *Revealing Lives*. 65–79.

4 Fejtő Ferenc mondja Kozmutza Flóra könyvéről: „A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végéig valamiféle bűntudat, ártatlanságát bizonyítani-akarás hatja át, csak épp a *bűnt* nem találja az ember." (Kiemelés az eredetiben.) FEJTŐ Ferenc: *Flóra, József Attila és Illyés Gyula között*. It, 1989/3. 535–545. Itt: 536.

5 S nemcsak ezek a nők éreznek így. Valachi Anna például így ír saját tapasztalatairól: „(…) lelkifurdalás, a posztumusz igazságszolgáltatás kényszeres, furcsa, kivitelezhetetlen óhaja keríti hatalmába a költő kései híveit, korra és nemre való tekintet nélkül. S ez a kollektív vágy ma is sokunkban működik. Persze csak a fantáziabeli jóvátétel esélyeit latolgathatjuk. A nők például azt, hogy ha visszaszülethetnének egy általuk választott korba, mikor és milyen szerepben keresztezhetnék leghatékonyabban József Attila életútját, hogy jobb anyjuk vagy szerelmük lehessenek, mint azok, akik annak idején neki adattak. Én eredetileg Vágó Márta bő-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

rébe kívánkoztam, de újraolvasva könyvét, beláttam: sokkal korábbra, Öcsödig, a Mama eltűnéséig, vagy még inkább 1908-ig kellene hátrálnom az időben – amikor a Papa „világgá ment" –, s talán férfialakot kellene öltenem, hogy József Áron bőrében, hűséges férjként és apaként kitartsak Pőcze Borbála és három gyönyörű gyermekünk mellett…" VALACHI Anna: *„Költő szerelme szalmaláng." József Attila és a nők*. Eső, 2003/4. 116–122. http://vfek.vfmk.hu/00000019/06.html

6 NEMES Lívia: *József Attila tárgykapcsolatai*. In: Uő: *Alkotó és alkotás. Pszichoanalitikus esszék*. Bp.: T-Twins, 1994. 91–125. Itt: 93.

7 SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette MURÁNYI Gábor. Bp.: Argumentum, 1997. 96. Szántó Judit arról beszél itt, hogy miért nem működött József Attila és Vágó Márta kapcsolata.

8 VÁGÓ Márta: i. m. 262.

9 ILLYÉS Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp.: Szépirodalmi, 1988. (1987.) 91.

10 SZÁNTÓ Judit: i. m. 96.

11 Uo. 38.

12 Ez a napló szerint történt így, a visszaemlékezés máshogy meséli, ahogy Murányi Gábor erre fel is hívja a figyelmet a 48. jegyzetben. SZÁNTÓ Judit: i. m. 211.

13 Uo. 37.

14 VÁGÓ Márta: i. m. 263.

15 Uo. 300–301.

16 ILLYÉS Gyuláné: i. m. 14.

17 BAGDY Emőke: *„Majd eljön értem a halott." József Attila Befejezetlen személyiségvizsgálatáról*. In: *„Miért fáj ma is." Az ismeretlen József Attila*. Szerk. HORVÁTH Iván–TVERDOTA György, Bp.: Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 65-115. Itt: 74.

18 Lásd például: IGNOTUS Pál: *József Attila, Szántó Judit és jómagam*. It, 1973/4. 994–1005. FEJTŐ Ferenc: i. m.; PÉTER László: *Minden a versért volt. Vágó Márta:* József Attila. Kortárs, 1976/4. 636–640.; FODOR András: *Vágó Márta:* József Attila. Forrás, 1976/4. 83–84.

19 MELCZER Tibor: *Vágó Márta: József Attila*. Literatura, 1975/3–4. 222–227. Itt: 222.

20 A szerkesztőnek ez a véleménye és elfogult hozzáállása már az előszóban is egyértelmű, de a jegyzetekben kifejezetten feltűnő, például a sokatmondónak szánt idézőjelek használatában. Annál az esetnél, amikor mind Kozmutza Flóra, mind Szántó Judit leírja kettőjük találkozását (József Attilát látogatták meg a Siesta szanatóriumban), Murányi Gábor az idézőjellel céloz arra, hogy a két egyenrangú történetverzió közül Kozmutza Flóráét tartja hitelesnek: „E találkozást Flóra így írja le: (…) Szántó Judit visszaemlékezésében (…) »ap-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

róbb« bővítménnyel látja el a történetet." (16. jegyzet, SZÁNTÓ: i. m. 207.) „Feltételezhető, hogy Szántó Judit »szokásos» tévedéséről van szó" (217. jegyzet, uo. 233.) „Nyilvánvalóan Szántó Judit »szokásos« túlzásáról van szó." (295. jegyzet, uo. 243.) Hasonló megjegyzések még: „Szántó Juditot feltehetően megcsalta a memóriája." (206. jegyzet, uo. 230.) „Szántó Judit itt alighanem túloz." (6. jegyzet, uo. 205.) Máskor ahelyett, hogy egy egyszerű elírást jóindulatúan javítana (a szövegben „a »Nagyon fáj« című verseket" megfogalmazás szerepel, uo. 115.), így kommentálja: Szántó Judit nyilván a *Nagyon fáj* kötet verseit érti e suta megfogalmazás alatt." (223. jegyzet, uo. 234.) Ha jogosak is a szerkesztő észrevételei, a hangnem elfogultsága nem szerencsés.

21 VÁGÓ Márta: i. m. 242
22 Uo. 7.
23 Uo. 211.
24 Uo. 35.
25 Uo. 228.
26 Uo. 35.
27 Uo. 122.
28 Uo. 46–47.
29 Uo. 50.
30 Uo. 294–295.
31 Uo. 309–314.
32 Uo. 318.
33 Lásd: Uo. 286–287.
34 SZÁNTÓ Judit: i. m. 143. Erről lásd: SZŐKE György: *„akire csak a párt vigyáz." A költő és a két pártvezér*. Forrás, 2005/4. 59–62. Itt: 62. Egyébként Szőke is említi, hogy „Szántó Juditot nem szokás szavahihető forrásnak tartani." Uo.
35 Lásd: MURÁNYI Gábor: *Előszó*. In: SZÁNTÓ Judit: i. m. 7–25. Itt: 17. Lásd például a *József Attila. 1905–1937* című, fényképeket, kéziratmásolatokat tartalmazó kiadványt. Szerk. SZÁNTÓ Judit–KOVÁCS Endréné, összeállította SZÁNTÓ Judit, a bevezető tanulmányt írta RÉVAI József. Bp.: Magyar Helikon, 1958. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai III.
36 SZÁNTÓ Judit: i. m. 104.
37 „És Németh Andor az illegverseket, a Lebukottak, A búza, A cipészsztrájk, a Szocialisták, a Mondd mit érlel, és még nem tudom hányat sorolhatnék fel, Attila nem a legjobb költői alkotásainak látja. A világ menete nem véletlenül ezeket a verseket teszi szükségessé a dolgozók számára. Ezekért a versekért fordítják le. Ebben járt élen a Nyugat költőit meghaladva, mivel szívvel és értelemmel szólva nemcsak tudományos, hanem művészi területen." SZÁNTÓ: Uo. 129.
38 Uo. 51.
39 Uo. 45.
40 Uo. 70.
41 Uo. 112.
42 Uo. 105.
43 A naplóban Szántó Judit lányát is gyakran így szólítja meg.

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

44 SZÁNTÓ: i. m. 29. Murányi Gábor ebben a fohászkodásszerű mondatban is saját véleményének igazolását látja, a következő megjegyzést fűzi hozzá jegyzetben: „Mint az előszóban is felhívom rá a figyelmet: Szántó Judit gyakran nem tényeket írt, hanem azt örökíttette meg, ahogy ő látta a tényeket." (1. jegyzet, uo. 204.)
45 Uo. 15.
46 Uo. 81.
47 Uo. 111.
48 Uo. 93.
49 Uo. 38.
50 Vágó Márta idézi fel, hogy József Attila Szántó Juditról azt mondta: „Ő egészen méhen belülivé akart tenni, semmi önállóságom, szabadságom nem volt, sohase volt egy vasam kávéházra, nem is dolgoztam, alig írtam." VÁGÓ Márta: i. m. 201.
51 ILLYÉS Gyuláné: i. m. 8.
52 ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1979–1980*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte ILLYÉS Gyuláné és ILLYÉS Mária. Bp.: Századvég, 1994. 227. Idézi: VALACHI Anna: *Egy tabu föltárulkozása. József Attila, Illyés Gyula és a közös múzsa, Flóra kapcsolata*. Holmi, 2005/4. 415–447. Itt: 439.
53 ILLYÉS Gyuláné: i. m. 7.
54 Ezt FEJTŐ Ferenc is megjegyzi, i. m. 544.
55 Illyés Gyuláné: i. m. 24.
56 Uo. 30.
57 Uo. 30.
58 Uo. 32.
59 BENEY Zsuzsa: *Flóra*. In: Uő: *A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről*. Bp.: Argumentum, 1999. 261–268. Itt: 265–266.
60 BENEY Zsuzsa: *József Attila halála*. In: Uő: *A gondolat metaforái*. 269–280. Itt: 278.
61 ILLYÉS Gyuláné: i. m. 42. (József Attila levele, 1937. június 13.)
62 Uo. 70. (József Attila levele, 1937. augusztus 13.)
63 Uo. 71. (József Attila levele, 1937. augusztus 18.)
64 Uo. 73. (József Attila levele, 1937. augusztus 20.)
65 Uo. 75. (József Attila levele, 1937. augusztus 23.)
66 Uo. 76. (József Attila levele, 1937. augusztus 24.)
67 Uo. 33.
68 Uo. 89. (1937. szeptember 3.)
69 Uo. 90.
70 Uo. 103.
71 Uo. 93.
72 Uo. 96.
73 Uo. 107.
74 Uo. 128. Kozmutza Flóra levele: „Kedves Attila, a gyerekeknek küldöm ezt a pár almát, mindannyiukat sokszor, melegen üdvözölve. Értesítsen, hogyan érzi magát. Szeretném, ha maga is hinni tudna a csodában. F." Uo. 127.
75 Lásd: BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc–STARK András: *„Köztetek lettem én bolond…" Sors és vers József Attila utolsó éveiben*. JAK füzetek, 3. Bp.: Magvető, 1982. 143.; CSERNE István: *Mitológia*

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

és diagnosztika: József Attila kórképe. In: *Miért fáj ma is*. 43–64. Skizofréniát diagnosztizál BAK Róbert (*József Attila betegsége*. Szép Szó, 1938/jan.–febr., 105–115.); GYÖMRŐI Edit (VEZÉR Erzsébet: *Ismeretlen József Attila-kéziratok*. It, 1971/3. 620–633. Itt: 620–624.) és VARGA Ervin (*Pathográfiai tanulmány József Attiláról*. Ideggyógyászati Szemle, 1966/7. 195–204.) Az álláspontokat ismerteti, és különbséget tesz betegség és költészet között SZABOLCSI Miklós: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Bp.: Akadémiai, 1998. 445–453.

76 NEMES Lívia: i. m. 121.

77 BENEY Zsuzsa: *A két anya*. In: Uő: *József Attila-tanulmányok*. Bp.: Szépirodalmi, 1989. 11–98. Itt: 19.

78 Donald Woods WINNICOTT: *Az anya tükör-szerepe és a család a gyermek fejlődésében*. In: Uő: *Játszás és valóság*. Ford. BÍRÓ Sándor–SZÉCHEY Orsolya, Bp.: Animula, 1999. 111–118. Itt: 111. Erről lásd még: INGUSZ Iván: *Az anyai tükrözés*. Café Bábel, 1995/4. 79–88.

79 WINNICOTT: i. m. 117.

80 VÁGÓ: i. m. 260.

81 Uo. 261.

82 „Estefelé találtuk meg Attilát. Egy öreg parasztházaspárral ült a földön, a mutatványosbódékon túl. A derék emberek cipelték magukkal egész délután, s most letelepedtek a Vásártér néptelen területén, és falatoztak a kosarukból. Attila kezében nagy darab kolbásszal, tele szájjal, megelégedetten ült közöttük. Ragyogó arccal nyújtotta a mama felé a kezét: – Néni atta tóbászt." JÓZSEF Jolán: *József Attila élete*. Bp.: Argumentum, 1999. 15–16.

83 „Ezek a napok anyánkat teljesen megváltoztatták. Azelőtt derűs volt, velünk játékosan évődő, munkáját nótaszóval végezte. Gyerekes volt a gyerekei között, amikor esténként a konyhában vidám pancsolás folyt. Tréfás falusi versikéket, ravasz kis meséket duruzsolt a fülünkbe, amíg végigmosdatott bennünket. (…) Most a mama nem törődött velünk. Nem szólt hozzánk. Én vetkőztettem és öltöztettem a gyerekeket, és takarítottam a lakást. Ő maga, ha otthon volt, mint egy beteg madár, a dívány végében kuporgott, a meleg nyári estén is vastag berlinerkendőjébe bugyolálva. Éjszaka talán le sem feküdt, nem is aludt. Nappal lázasan rakosgatott két szekrényében. Kivette, szétteregette, összehajtotta a lepedőket, párnákat, törülközőket, majd ismét visszarakott mindent a polcokra. (…) Reménytelen és vigasztalan volt mindez, a mozdulatai, a szótlansága, a doboz kiborítgatása, a szekrényrakosgatás, a berlinerkendő, az elcsöndesült gyerekek. A sarokba húzódtunk, s

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

csak akkor szólaltunk meg, ha már nem lehetett semmit tenni ellene: mama, éhes vagyok." JÓZSEF Jolán: i. m. 11.

84 BENEY Zsuzsa: *A két anya*. 18.

85 Uo. 40.

86 NEMES Lívia: i. m. 99–100.

87 VÁGÓ Márta: i. m. 118.

88 Daniel N. STERN: *A csecsemő személyközi világa a pszichoanalízis és a fejlődéslélektan tükrében*. Ford. dr. BALÁZS-PIRI Tamás, Bp.: Animula, 2002. 194.

89 Lásd például: SZŐKE György: *Korai traumatikus élmények feldolgozása József Attila költészetében*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1983/6. 507–522.

90 NEMES Lívia: i. m. 104.

91 SZŐKE György: i. m., valamint: SZŐKE György: *„Lágy őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged." József Attila anyaképének formálódása*. In: *„A mindenséggel mérd magad!" Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. B. Csáky Edit, Bp.: Akadémiai, 1983. 97–106. és: SZŐKE György: *A szabad asszociációtól a költeményig*. In: *Miért fáj ma is*. 17–42.

92 CSERNE István: i. m. 46. Cserne István ezt ugyannak a József Jolán-szövegrésznek az elemzése kapcsán veti fel, amelyet fentebb idéztem.

93 NEMES Lívia: i. m. 105.

94 „Az én tehát kétszeresen is eltűnik: egyrészt – a tematikus olvasat szerint – a vele szembenállónak gondolt külvilágban; másrészt a retorikai olvasatban, amelyből az derül ki, hogy nem eldönthető, mi az én és mi a nem-én, illetve minden egyszerre én és nem-én. Mindez megmutatja, hogy az én csak a másik – a külvilág – által való elképzeltségben, tükröztségben létezhet. (…) Az »anyai szó« kapcsán gondolhatunk a pszichológia egyik fontos elképzelésére, a lacani tükörstádium fogalmából kiinduló anyai tükrözés elméletére, mely szerint: »Az én lényegében az anya szemeiben és arcán ismeri fel önmagát, és később az igazi tükörben, amely az anya arcát jeleníti meg.« [Donald Woods WINNICOTT: *Basis for Self in Body*. 1972. Idézi INGUSZ Iván: *Az anyai tükrözés*. Café Bábel, 1995/4. 79–88.] Ennek értelmében a sorpár nem egyértelműsíthető volta annak a felismerésnek a következménye lehet, mely szerint az én csak a másik által, a másik nyelve által lehet én, azaz újra és újra rá kell ismernie magára a másikban. Az »anyai szó« »értelme« így az én saját létezésének bizonyítéka lenne; az ennek »felfogása« és »fel nem fogása« közötti oszcillálás az én ráismerése saját tükörkép voltára, a mechanizmus működésének átlátása. (Ezért lehet az »árvaság« a »mostoha« szinonimája.) (…) A megképzett én tehát felkínálja az olvasónak a másik szerepét, aki tudósíthat róla, akinek nyelvében mint tükör-

Menyhért Anna, Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom
Budapest, Anonymus·Ráció, 2008.

ben megmutatkozhat." MENYHÉRT Anna: *Talán eltűnik hirtelen. Egy József Attila vers „én"-je*. In: Uő: *„Én"-ek éneke. Líraolvasás*. Bp.: Orpheusz, 1998. 64–74. Itt: 68–69.

95 NEMES Lívia: i. m. 121.

96 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge, 1992. 1–56.

97 Eva Brabant az apa elvesztésének ödipális szempontú magyarázatából jut hasonló következtetésre: „Attila épp az apa eltűnésekor érkezett abba a korba, amikor a gyereknek az anyjáról alkotott képe fokozatosan átalakul. Az addig mindenható anyából ödipális anya lesz. Ha a fiúgyerek olyan győzelmet arat az apán, hogy teljesen elűzi őt, ez az élmény egy életre nyomot hagy benne. És ha tudjuk, hogy egy két és féléves gyerek még szentül hisz gondolatai mindenhatóságában, nem meglepő, hogy a bűn és a bűnösség-érzés lett József Attila költészetének központi témája. (…) Valószínű, hogy ha az apa éppen ebben az életkorban tűnik el, nincs más választása a gyereknek, akit megfosztottak az ödipális háromszög csúcsától, mint hogy visszatérjen a duális viszony előtti, sőt, azon is túl, egy olyan létezési formához, amelyben még elmosódottak a határvonalak önmaga és a többi ember között. Megbüntetni az anyját vagy önmagát büntetni meg – a két cselekvés sohasem vált élesen szét József Attila számára." Eva BRABANT: *A bűntelen bűnös. József Attila és a pszichoanalízis*. In: *A megtalált nyelv. Válogatás magyar származású francia pszichoanalitikusok munkáiból*. Szerk. RITTER Andrea–ERŐS Ferenc, Bp.: Új Mandátum, 2001. 158–166. Itt: 159–160.

98 Kozmutza Flóra valami hasonlót fogalmaz meg, amikor azt írja: „Megrendített, hogy milyen sugárzással, ujjongással árasztja a boldogságot. Úgy lehetett olvasni róla, mozdulataiból, arcáról, mint az egészen piciny gyermekéről, aki még nem tanulta meg a leplezést, a felnőttek fegyelmezettségét vagy – álságát." ILLYÉS Gyuláné: i. m. 22.